DE TERUGKEER VAN ETTY HILLESUM NAAR HAAR GEBOORTESTAD MIDDELBURG

Het *Etty Hillesum Onderzoekscentrum* (EHOC) bestaat tien jaar. Vorig jaar werd het centrum overgebracht naar Middelburg, de geboorteplaats van Etty Hillesum, de hoofdstad van het Nederlandse Zeeland. De stad heeft een zeer rijk verleden en dat is er vandaag nog steeds aan te zien. Deze Zeeuwse parel heeft een geheel eigen open karakter met tal van kleine intieme pleintjes, leuke straatjes, gezellige cafeetjes en, naast de grote winkelketens, ook zijn bijzondere boetiekjes, galeries en kunsthandels.

RONY BOONEN

Hier staat ook de oudste synagoge van Nederland, na die in Amsterdam. Er is nog een Portugese en Asjkenazische begraafplaats en er leeft er nog een kleine maar bijzonder actieve Joodse gemeenschap. Begin dit jaar werden er in de stad op verschillende plaatsen "Struikelstenen" aangebracht en in het naburige Vlissingen werd een bijzonder monument onthuld ter herdenking van de Shoah. Op 1 oktober 2015 werd hier het *Etty Hillesum Onderzoekscentrum* (EHOC) geopend, ondergebracht in het Zeeuws Archief.

Twee dagen lang trokken we door de stad om te achterhalen hoe het EHOC en de Joodse gemeenschap er reilt en zeilt en peilden we naar de betekenis die Etty Hillesum vandaag nog heeft. Ik sprak er met Aad Vos, secretaris van de Stichting Synagoge Middelburg, Jacques de Hond, vertegenwoordiger van de Joodse Gemeenschap, dominee Gert-Jan Smit, universitair pastor en medewerker van het EHOC en ten slotte met de burgemeester van Middelburg zelf, mr. Harald Bergmann. Voor mijn bezoek aan het EHOC en Middelburg had ik bovendien een uitgebreid onderhoud met prof. dr. Klaas Smelik, directeur van het EHOC.

HET VERSTOORDE LEVEN

In 1981 verscheen voor het eerst *Het verstoorde leven*, een compilatie uit de dagboekteksten van Etty Hillesum, geboren in Middelburg in 1914 en vermoord in Auschwitz in 1943. Haar boodschap was zo anders en zo opmerkelijk dat ze een wereldwijde belangstelling genoot en die aandacht bleef maar groeien. Vandaag zijn haar boeken vertaald in achttien talen waaronder het Japans en het Russisch. Aan de Universiteit van Gent kreeg Klaas Smelik de kans om op 13 juni 2006 een onderzoekscentrum op te richten, dat toen werd geopend door professor Michel Tanret. Tijdens deze opening gaf prof. dr. Klaas Smelik, directeur van het EHOC, een voordracht over de verschillende invalshoeken in het onderzoek naar de dagboeken van Etty Hillesum.

"Aanvankelijk," zegt Klaas Smelik," zag ik mijn betrokkenheid bij Etty Hillesum als een soort van familieplicht. Mijn vader leed eronder dat hij haar werken na de oorlog maar niet gepubliceerd kreeg. Hij had ook zo graag gewild dat ze bij hem zou onderduiken, maar elke keer wanneer hij dat voorstelde, weigerde ze. Zij vertelde hem toen dat ze het lot van

haar volk wilde delen. Als kind raakte me dat enorm, toen mijn vader erover vertelde. Vandaag is ze echt familie geworden. Etty geloofde dat we de bron van oorlog en haat heel dichtbij moeten zoeken, bij onszelf. En ook vandaag zijn die woorden van haar ontzettend actueel. Vandaag geeft het me een heerlijk gevoel omdat ik het werk van iemand die vermoord is om wie ze was, toch kan laten verder leven. Etty wilde lang leven…"

Na de uitgave van *Het verstoorde leven* dacht ik dat mijn opdracht erop zat. Ik had de wens van mijn familie had gerealiseerd, maar het werk was nog niet ten einde. Van Australië tot Canada over Columbia werd er onderzoek gedaan naar het werk van Etty. Verschillende wetenschappers bleven op hun eigenste plek werken en niemand bouwde verder op het werk van andere onderzoekers, totdat we in 2006 begonnen zijn met het gehele onderzoek te coördineren in het *Etty Hillesum Onderzoekscentrum*.

"Laten we ervan doordrongen zijn dat ieder atoompje haat, dat wij aan onze wereld toevoegen, haar onherbergzamer maakt dan ze als is."

Vandaag 10 jaar later is het EHOC van Gent overgebracht naar Middelburg met als doelstellingen: het fungeren als contactcentrum voor onderzoekers van de geschriften, archivering van dit wereldwijde onderzoek, de publicatie van de *Etty Hillesum studies*, het initiëren en begeleiden van de buitenlandse vertalingen. Verder het activeren van eigen onderzoek, het begeleiden van onderzoekers uit binnen- en buitenland en het organiseren van symposia, congressen, lezingen en debatten.

Vandaag zijn alle punten uit deze rijke doelstellingen gerealiseerd. Dit najaar verschijnt het achtste deel van *Etty Hillesum Studies*. Er werden al twee internationale congressen gehouden in 2008 en 2014 en er zijn momenteel contacten met onderzoekers en kunstenaars van over de gehele wereld. Want dat is het juist, er zit zoveel diepgang in haar spirituele zoektocht dat die vandaag nog miljoenen lezers wereldwijd blijft boeien. Tijdens het jongste congres in Gent bogen zich ongeveer vijftig wetenschappers over Hillesums filosofie, psychologie, feminisme en andere facetten in haar werk. De belangstelling voor haar geschriften is nog steeds zeer groot.

AAD VOS

Drs. Aad Vos, secretaris van de *Stichting Synagoge Middelburg*, chirurg op rust, wachtte ons op in de synagoge. Hij wordt weleens, zijnde niet Joods, de gereformeerde rabbijn genoemd, omwille van zijn jarenlange inzet voor de Joodse gemeente. Hij speelde als kind tussen het puin van zijn geboorteplaats Rotterdam. Zijn bijzondere interesse voor het Joodse leven in zijn onmiddellijke omgeving bracht hem in Middelburg, waar hij later werd te werk gesteld als chirurg, op het spoor van de Synagoge.

In 1984 bezocht hij uit pure interesse voor de Joodse traditie en geschiedenis het puin van de tempel en nam hij contact op met de heer Tak, toen voorzitter van de Joodse gemeente Zeeland. De synagoge gebouwd in 1705 was immers de eerste synagoge die in Nederland buiten Amsterdam werd gebouwd. Ze werd in 1942 in beslag genomen door de Duitsers en in 1943 vernietigd door een Engelse granaat. Vos vond dat deze moest hersteld worden.

In 1987 werd besloten om de *Stichting Synode Middelburg* op te richten met in het bestuur zowel niet-Joden als Joden. Met als doel de Joodse

monumenten zoals de synagoge, de Portugese begraafplaats die van 1655 tot 1721 in gebruik was geweest, en de Asjkenazische in hun oude glorie te herstellen en te restaureren. Monumenten die allemaal sterk waren verwaarloosd. De Joodse gemeenschap in Zeeland bleek na de oorlog veel te klein om dit alles te onderhouden.

"Het heeft heel wat bedelbrieven gekost," vertelt Aad Vos, "om ten slotte met de hulp van de gemeente Middelburg, de provincie Zeeland, tal van andere fondsen en samen met honderden donateurs het geheel te restaureren. Ik ben zeven jaar bezig geweest met het schrijven van brieven en het werven van fondsen. Wij zijn in 1987 gestart en in 1994 werd de Synagoge opnieuw feestelijk ingewijd. De Joodse gemeente Zeeland heeft na de restauratie de draad opnieuw volledig kunnen opnemen. Vandaag worden de lokalen ook gebruikt om, door middel van kleinschalige culturele evenementen, geld in te zamelen. Momenteel tellen we ongeveer 450 donateurs. Onze taak als stichting bestaat erin de gebouwen en monumenten verder te onderhouden.

"Alle rottigheid in de zielen van de mensen zou moeten vervangen worden door liefde. Dan zou de wereld er heel anders uitzien."

Deze Synagoge heeft een zeer grote betekenis voor de gehele gemeenschap van Middelburg. In 1585 kwamen hier immers de eerste Joden aan. Het waren Sefardische Joden die oorspronkelijk afkomstig waren uit Spanje en Portugal. Omstreeks 1650 kwamen de Joodse vluchtelingen uit Midden- en Oost-Europa naar Nederland, de Asjkenazische Joden. Deze stad was ook één van de eerste plaatsen in Nederland waar de Joden zich mochten vestigen en waar in de 17de eeuw heel wat belangrijke rabbijnen hebben gewerkt. Reden genoeg dus om het verleden te behouden. De komst van het EHOC naar hier is tevens een enorme verrijking voor de geschiedenis van deze kleine gemeenschap.

JACQUES DE HOND

Jacques de Hond is een gepassioneerd verteller en ook schrijver en vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap in Zeeland. Hij overleefde de oorlog ondergedoken bij een christelijk gezin. Zijn familie verdween. Met hem ben je uren zoet met verhalen over het reilen en zeilen van de kleine gemeenschap. Hij is ook de man achter het nieuwe Shoah monument in Vlissingen. "Na de oorlog," vertelt hij, "was er praktisch niemand meer over en het was Aad Vos die de aanzet gaf om de vernielde synagoge terug op te bouwen. Slechts acht mensen kwamen terug van de tweehonderd die hier aanvankelijk woonden. Vandaag zijn we erin geslaagd een nieuwe orthodoxe gemeenschap uit te bouwen met een laagdrempelige liberale instap. Iedereen is hier van harte welkom.

Alles wat we nodig hebben, is er. Wij hebben een bestuur van de Joodse Gemeenschap, Joodse begraafplaatsen Zeeland en diverse stichtingen die ten dienste staan van de Joodse gemeenschap zoals de *Stichting Synagoge Middelburg* e. a. Allemaal organisaties waarbij geleerd wordt wat de Joodse traditie inhoudt en waardoor mensen opnieuw beetje bij beetje hun Joodse wortels terugvinden." Het is vandaag een kleine gemeenschap met vijfendertig leden en een groot aantal die niet op de lijsten zijn vermeld. Tijdens de hoogdagen zoals *Jom Kipoer*, *Rosj Hasjana* en andere, bezoeken ruim honderd mensen de synagoge.

TOEKOMST

Volgens Jacques de Hond is de toekomst verzekerd. "Onze kinderen

thuer orthopedie

FOTO'S MIDDELBURG

Struikelstenen

De Portugese begraafplaats

Klaas Smelk

Het EHOC

Vertalingen van Etty's boeken

De Synagoge van Middelburg

Ingang begraafplaats

Ingang Synagoge

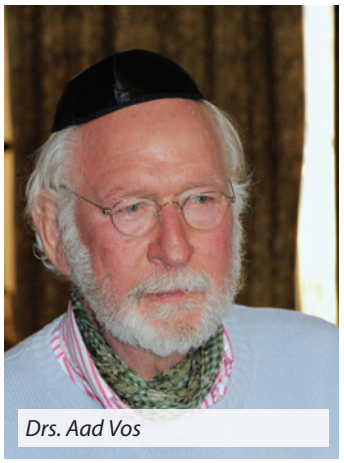
Drs. Aad Vos

Ds Gert-Jan Smit

Jacques De Hond

Ingang Zeeuws archief

Monument van Vlissingen

krijgen op een zeer enthousiaste manier les. Ze mogen hier ook rustig over de grond kruipen zodat ze zich hier optimaal kunnen thuis voelen zonder dat er enige dwang aan te pas komt. Ik ben ervan overtuigd dat dit de beste manier is om het Joodse leven hier opnieuw voet aan de grond te laten krijgen. Er heerste te lang een sfeer van angst na de jaren van vervolging.

In Zeeland merken we dat de christelijke kerken de Joodse gemeente een warm hart toedragen. We hebben heel veel sympathisanten en organisaties waar mensen zoals ik uitgenodigd worden om lezing of een toespraak te houden. Ook in de synagoge worden talrijke initiatieven ondernomen met o.a. groepen van protestants-christelijke huize. We kennen hier ook veel mensen die hun betrokkenheid met ons delen nu dat Israël zowat in het verdomhoekje zit. Zij vormen een steun in onze rug. Recent kwam er in Middelburg *de Stichting Struikelstenen*, waarrond ook hier nogal wat deining ontstond. Maar het blijft een positieve actie omdat ze een herinnering vormen aan de Shoah. Op die manier komen de namen van de gedeporteerden terug waar ze thuishoren."

VLISSINGEN

Dit jaar werd er ook een Shoah monument opgericht in Vlissingen naast dat van Middelburg en Zierikzee. Jacques de Hond publiceerde het boek *Joods leven in Vlissingen*, verhalen van vroeger. Dit boek gaf aanleiding tot het opnieuw in ere herstellen van de twee Joodse begraafplaatsen in Vlissingen en ze onder Joods toezicht te plaatsen. Er zijn immers tijden geweest dat deze graven gebruikt werden voor de bouw van bunkers en de aanleg van wegen. Deze begraafplaatsen zijn vandaag de dag helemaal gerestaureerd. De verwezenlijking van het monument was geen gemakkelijke opdracht. Volgens Jacques heeft het "zweet, scheldpartijen, emoties en een berg brieven" gekost, voordat het monument kon gerealiseerd worden.

Het monument werd op de Oranjedijk onthuld op 22 maart 2016. Vijfenzeventig jaar na datum waren er vierhonderd mensen aanwezig voor de inhuldiging. Op het monument staan de vierenveertig namen van de slachtoffers mét een tekst uit Ruth "Wij zullen de namen nooit vergeten".
Jacques de Hond droomt er nu nog in stilte van om alle Joodse bezittingen die werden geroofd door de nazi's, terug te laten keren naar de wettige eigenaars, maar vreest dat dit een zeer lange en lastige strijd wordt.

Over het EHOC is hij zeer positief. Hij vindt het uitermate uitzonderlijk dat van uit haar eigen filosofisch perspectief een Joodse volwassen vrouw het gehele oorlogsgebeuren heeft bekeken. Maar wat nog uitzonderlijker is, is het feit dat ze als niet religieuze Jodin toch het lot van haar volk wilde ondergaan. Merkwaardig ook hoe ze haar vervolgers niet haatte maar probeerde te doorgronden. "Ik ben Klaas Smelik dan ook zeer dankbaar om hier het EHOC gestalte te mogen geven. Door het onderzoekcentrum blijft onze geschiedenis steeds in beweging," aldus Jacques.

DS. GERT-JAN SMIT

Dominee Gert-Jan Smit staat in voor het universiteitspastoraat aan het *University College Roosevelt* in Middelburg. Hij is vrijwillig medewerker aan het EHOC en heeft heel wat ervaring met leesgroepen. Naar eigen zeggen staat hij in voor de kleine lezingen en Klaas Smelik voor de grote. Hoe hij Etty Hillesum heeft ontdekt, is een heel apart verhaal. Tijdens een werkcollege viel de naam van Etty, een schrijfster die hij totaal niet kende. Maar toen hij haar brieven las uit Westerbork, veranderde alles. Van het ogenblik dat *Het verstoorde leven* verscheen in 1981, is hij alles blijven volgen en heeft hij haar werk veelvuldig gebruikt in zijn preken tijdens zijn ambt in Brabant. Ook vandaag nog gebruikt hij haar werk.

ACTUEEL

"Ook vandaag nog is haar werk ontzettend actueel," stelt ds. Smit. "Al stel ik mij dikwijls de vraag hoe haar werk kan worden doorgegeven aan de volgende generaties. Ik ben van na de oorlog, maar bij ons aan tafel speelde die oorlog nog een belangrijke rol in ons leven. En je blijft er mee bezig en geïnteresseerd ook in het licht van wat allemaal in Israël gebeurt. Wij hebben heel veel mensen tijdens de oorlog kunnen helpen om te overleven. Ik ben dus alles blijven lezen en hoop dit ook te kunnen doorgeven. Vandaag moet je opbouwen. Wij zijn hier nu al ruim een jaar in Middelburg en in die tijd hebben we vier studenten gehad die in een stageproject zaten. Alle vier hadden ze nog nooit van Etty gehoord, maar als ze er dan aan beginnen, zijn ze verbaasd over de actualiteit van haar werken. En dat is het, wij, onze generatie moet het als het ware aangeven aan de volgende en dan gaat de belangstelling groeien. Haar dagboeken zijn geschreven in 1943, maar haar taal is zo helder en levendig. Waar het werk van Anne Frank ophoudt, begint het bij Etty Hillesum.

In het begin van de jaren 1980 is haar werk zowat heilig verklaard door de rooms-katholieke en protestantse gemeenschap. Haar bijdrage gaf een nieuwe dimensie aan wat ik de *Human interest* noem. Het blijft nog altijd bijzonder boeiend dat zij in alles het positieve bleef zien en weigerde toe te geven aan het negativisme. Het is heerlijk te lezen hoe ze de dingen beschrijft zoals zij ze voelt, zonder zich rekenschap te geven van de lezer. Ze is ook altijd maar bezig het kwade te overwinnen door het goede, waardoor ze een ontzettend mededogen heeft met zowel de slachtoffers als de daders. Wanneer je haar brieven uit Westerbork leest, dan ben je daar in dat kamp! Wat zo totaal anders is dan als je gewoon leest hoe het was in Westerbork. Lezen over, of het lezen van haar, dat is een wereld van verschil. Met haar brieven ben je in het kamp."

VISIE

"Voor Etty Hillesum was het leven een geschenk", aldus Gert Jan Smit, "maar je moet het weten uit te pakken. Daar is ze vooral mee bezig geweest. Zij was een heel vrij mens, wat sommigen misschien aan het schrikken bracht. Maar het was voor haar iets moois dat ze bezig was te ontdekken, bijna bladzijde na bladzijde. In de oorlog gaan mensen achteloos om met het leven, maar zij vindt dat niet kunnen. Etty is voor mij een bron van inspiratie bij het schrijven van mijn preken. Een voorbeeld: Wanneer ze naar de blauwe lucht keek, dan kreeg ze een enorm gevoel van vrijheid, een gevoel van… mij krijgen ze er niet onder, ook niet als ze me in de grond stoppen. Dat verhaal heb ik onlangs nog verteld in een hagenpreek."

BURGEMEESTER HARALD BERGMANN

Toen de burgemeester van Middelburg, Harald Bergmann, hoorde dat het onderzoekscentrum in Gent zou stoppen, vond hij dit een mooie kans voor Middelburg. Etty was tenslotte hier geboren en de stad had voor de Tweede Wereldoorlog een grote Joodse gemeenschap gehad.
"De komst van het EHOC was een verrijking voor onze samenleving in relatie tot wat er gebeurde in de Tweede Wereldoorlog en wat we vandaag meemaken," stelt de burgemeester. "Ik ben trots dat het EHOC van Gent naar hier verhuisde zodat het op deze manier kan verder leven in haar geboortestad. Het Zeeuws Archief bood het EHOC gastvrij kantoorruimte aan en het *University College Roosevelt* en *Roosevelt Study Center* waren meteen bereid om met het onderzoekscentrum samen te werken. Het centrum zal zich ook richten op een educatief programma over zowel het leven en werk van Etty, als over de geschiedenis van het Joodse gemeenschap in de provincie Zeeland. Het spreekt vanzelf dat onze gemeente het EHOC verder zal blijven ondersteunen. Ook in de toekomst. Het is vandaag noodzakelijk om de inzichten van Etty te kunnen delen met de gemeenschap. Zij is wereldwijd bekend en dit is een mooie gelegenheid om haar werk verder te onderzoeken en te ver-

talen naar vandaag. Toen de Israëlische ambassadeur, Haim Divon, op bezoek kwam, heb ik hem de werken van Etty, in het Engels vertaald, geschonken.

Haar werk is ook vandaag zo brandend actueel dat ik dikwijls uitspraken van Etty in mijn toespraken gebruik zoals bij voorbeeld bij de dodenherdenking en bij andere gelegenheden. Veel van de zaken die zij schreef, kunnen ook vandaag geschreven zijn. Merkwaardig is ook hoe zij het leven heeft ervaren en ten volle leefde, terwijl wij vandaag als in een roes doorhollen."

SHOAH

Middelburg laat niets onverlet om de Shoah levend te houden. "Wij zijn dat aan onszelf verplicht", zegt de burgemeester. "Wij hebben in Nederland elk jaar op 4 mei de Dodenherdenking waarbij om 20 uur in geheel het land twee minuten stilte worden gehouden. Bij het station waar zoveel Joodse mensen zijn vertrokken hebben we een herdenkingsplaat aangebracht. Er is de volledig gerestaureerde Synagoge en in Middelburg werden de eerste struikelstenen gelegd.

Er werden twaalf stenen aangebracht ter nagedachtenis aan even zoveel mensen die hier woonden, weggevoerd zijn en nooit terugkwamen. Gewone mensen die samen met ons lief en leed deelden. Gewone mensen met verlangens en dromen, totdat zij op een dag niet meer als gewoon werden aanzien, maar als ongewoon en ongewenst. De levensverhalen van de families Leijdesdorff, Frank, Prins en Jacobsen raken ons diep. Dankzij de *Stichting Werkgroep Struikelstenen Zeeland* worden deze mensen opnieuw in de herinnering gebracht en gehouden. Tot vandaag is met zekerheid vastgesteld dat honderdtweeëntwintig mensen hun laatste adres in Zeeland hadden. Hiervan zijn er vijfenvijftig adressen in Middelburg, Sint-Laurens, Vlissingen, Zierikzee, Goes, Hulst, Sluis, Terneuzen en Veere. Voor al deze panden worden in de komende twee jaar struikelstenen geplaatst.

Daarom, als ik het over Middelburg heb, spreek ik ook dikwijls over 'de stad van de vrijheden' en daarmee bedoel ik een stad waar iedereen op zijn eigen manier invulling mag en kan geven aan zijn leven. Om de twee jaar wordt hier de *Four Freedoms Award* uitgereikt. Vier vrijheden van Franklin D. Roosevelt: de vrijheid van meningsuiting en van godsdienst en de vrijwaring van gebrek en van angst. Vrijheden die niet overal in onze wereld vanzelfsprekend zijn.

Etty Schreef:

"Ik zou lang willen leven, om het later, toch nog eens te kunnen uitleggen en als me dat niet vergund is, welnu, dan zal een ander het doen en dan zal een ander mijn leven verder leven, daar waar het mijne is afgebroken en daarom moet ik het zo goed en zo volledig en zo overtuigd mogelijk leven tot de laatste ademtocht, zodat diegene, die na mij komt, niet helemaal opnieuw hoeft te beginnen en het niet meer zo moeilijk heeft." Is dat ook niet iets doen voor het nageslacht? Deze profetische woorden werden gerealiseerd door
Klaas Smelik sr. En jr.

HET WERK
DAT ONVERWOESTBARE IN MIJ
ETTY HILLESUM IN CONTEXT
IN DUIZEND ZACHTE ARMEN (Gedachten bij elke dag van het jaar)
IK ZOU LANG WILLEN LEVEN (Janny van der Molen & Klaas Smelik)
WWW.EHOC.nl

unizo

ANTWERPEN STAD

wij wensen de Joodse gemeenschap
een jaar van geluk, vrede en voorspoed !

לשנה טובה תכתבו ותחתמו

Unizo provincie Antwerpen vzw
Oudeleeuwenrui 25 • 2000 Antwerpen
Tel: 03 213 92 55